

פרשת השבוע

צורכים: אביעד הכהן, מיכאל ויגודה
עריכה לשונית: יחיאל קארה

פרשת עקב, תשס"ד, גיליון מס' 175

"ולמדתם אתם את בניכם"

הזכות לחינוך והחובה לחנך

יורם רבין*

צדקה, עשה אותה עם עמלי תורה"⁴. דברים הרבה נאמרו בשבח המפרנס תלמידי חכמים והאובה אותם⁵, והטעם לדבר: "מה אהל זה אי אפשר להתקיים בלי יתדות ובלי מיתרים, כך ישראל אי אפשר להתקיים בלא תלמידי חכמים"⁶.

אכן, המצווה המוטלת במסורת ישראל על ההורים לחנך את ילדיהם והחובה המוטלת על הקהילה להקים מוסדות חינוך ולהושיב בהם מלמדים עתיקות יומין הן. חובות אלו שימשו כלי להנחלת המסורת היהודית מדור לדור ושמרו על ייחודו של עם ישראל בתפוצות הגולה.

מרכזיות החינוך בהווה היהודית רבת השנים הולידה מטבע הדברים שלל דינים בענייני חינוך, עד שאין אנו יכולים לעסוק אף במקצתם. מקורות רבים ומרתקים בענייני חינוך במשפט העברי קובצו לפני שנים בידי הרב פרופ' שמחה אסף, שופט ההרכב הראשון של בית המשפט העליון של מדינת ישראל, בחיבורו "מקורות לתולדות החינוך בישראל". חיבור זה מסכם בארבעה כרכים את ההלכות בענייני חינוך למן תחילת ימי-הביניים ועד לתקופת

מרכזיות החינוך במורשת ישראל

מדינת ישראל מוגדרת כ"מדינה יהודית ודמוקרטית". על כן, כל דיון בזכות לחינוך ובהיקפה אינו יכול לפסוח על הדיון במעמדו המיוחד של החינוך בתולדות עם ישראל¹.

החינוך הוא ערך מרכזי בעולמה של יהדות, והדברים ידועים². בתולדות העם היהודי, נודעה חשיבות יתרה לחינוך, הן למען שמירת קיומו הדתי-תרבותי של העם הן למען המשכיותו. מסורת קדומה היא שהיהודי מברך בהשכמה: "אשר קדשנו במצוותיו וציוונו לעסוק בדברי תורה" (ברכות יא ע"ב). הוא מתפלל לחיים של אהבת תורה (ברכות, טז ע"ב), מתכנס ללימוד בחברותא, "לפי שאין התורה נקנית אלא בחבורה" (ברכות סג ע"ב), ומקדיש את חייו ללימוד התורה, משום ש"אין דברי תורה מתקיימין אלא במי שממית עצמו עליה" (ברכות סג ע"ב). לפי המדרש, היה "יששכר יושב ועוסק בתורה, וזבולון יוצא בימים, ובא ונותן לתוך פיו של יששכר, והתורה רבה [=מתרבה] בישראל"³. ונאמר במדרש: "אם בקשת לעשות

* ד"ר יורם רבין, המסלול האקדמי למשפטים, המכללה למנהל, ראשון לציון.

¹ לדיון מקיף בזכות לחינוך והיקפה, ראה י' רבין, הזכות לחינוך (הוצאת נבו, תשס"ב).

² ראה מ' רייס, "עקרון החינוך ביהדות", מחשבת כה (תשל"ה), עמ' 3.

³ ראשית רבה, פרשה עב, ד.

⁴ קהלת רבה, פרשה יא, א.

⁵ ראה תנא דבי אליהו רבא, פריקים י, כ, כח.

⁶ מתוך מדרש אליהו רבה (איש שלום), פרשה כח, ד"ה מזמור לאסף אלהים, מצוטט על ידי השופט טירקל בבג"ץ 200/83 וותאד נ' שר האוצר, פ"ד לח (3) 113, 122-123.

ההשכלה⁷, ויש בו אלפי הפניות למקורות העוסקים בנושאי חינוך והשכלה בקהילות היהודיות ברחבי התפוצות. מקור נוסף הוא ספרו של ש"ד גויטיין, "סדרי חינוך בימי הגאונים ובית הרמב"ם"⁸. בעת האחרונה ניסה ש' גליק להשוות בין דיני החינוך בהלכה היהודית עם דיני החינוך במדינת ישראל⁹.

חובת ההורים לחנך את בניהם

העיסוק בזכויות אדם במשפט העברי, ובכלל זה בזכות לחינוך, קשה על המשפטן המודרני, משום שבשונה מן השיטות המערביות המשפט העברי אינו מקנה לפרט זכויות אישיות מפורשות, אלא הוא דוגל בשיטה המטילה חובות על הפרט או על הקהילה¹⁰.

השקפת העולם היהודית-דתית מבוססת על תפיסה של חובות, והדברים אמורים גם בחובות המוטלות על האב. לפי התפיסה המודרנית, ניתן לומר שה"חובות" המוטלות על האב יוצרות זכות לילד (אף שהמושג זכות אינו נזכר בה במפורש), ואילו לפי התפיסה הדתית, "חובות" ההורים הן היוצרות גם זכות להורים¹¹. ניתן לומר שיש להורים זכות למלא את חובתם. על רעיון זה בהקשר לחובת האב בחינוך בנו, עמד השופט מ' אֶלֶן¹². ואלה דבריו:

אמנם כן, מצווה על האב לחנך את בנו וללמדו תורה ואומנות. אך קיומה של מצווה זו אין לה ולא כלום עם **זכות הורית** - במובן של זכות במשמעות משפטית-קניינית - כשם שהמצווה המוטלת על האב ללמוד תורה בינו לבין עצמו אין לה ולא כלום עם זכות במשמעות מעין זו. הזכות שיש להורים בחינוך, בלימוד ובכל ענייני האפטרופסות, היא **הזכות למלא את חובתם** כאפטרופוסים כלפי ילדיהם [ההדגשות שלי].

המשפט העברי מטיל אפוא על הוריו הטבעיים של הילד מכלול חובות שמקורן במעמד ההורים כאפטרופוסים על

בניהם. מעמד זה מטיל על ההורים, ובמיוחד על אבי המשפחה¹³, גם את החובה לחנך את בניו. השופט אֶלֶן אומר גם¹⁴ שחובתם-זכותם של ההורים לדאוג לחינוכם של בניהם וללימודם, במובן הרחב ביותר של מושגים אלה, היא מן המפורסמות, וההוראות לכך באות במקרא, בספרות התלמודית ובפוסקים, כמו שנאמר בתלמוד¹⁵:

תנו רבנן. האב חייב בכנו למולו ולפרותו [=פדיון הבן] וללמדו תורה ולהשיאו אישה וללמדו אומנות. ויש אומרים אף להשיטו במים [רש"י: שמא יפרוש בספינה ותטבע ויסתכן אם אין יודע לשוט].

יש להדגיש שהחובה המוטלת על האב אינה רק ללמדו תורה בלבד, אלא גם ללמדו "אומנות" היכולה לפרנס את בעליה, כלומר מקצוע. לדעת רבי יהודה, החובה היא לימוד מקצוע דווקא, ולא די בלימוד מקור פרנסה אחר, כגון מסחר. וטעמו של דבר: "דכמה פעמים שאין לו כמה לעשות סחורה, ועומד ומלסטם [=שוודד] את הבריות"¹⁶, וגם התוספתא משבחת את לימוד האומנות¹⁷:

רבן גמליאל אומר: כל שיש בידו אומנות, למה הוא דומה? לכרם שמוקף גדר, לחריץ שמוקף סייג. וכל שאין בידו אומנות, למה הוא דומה? לכרם שאין מוקף גדר ולחריץ שאין מוקף סייג... רבי יוסה בר אלעזר אמר משם רבן גמליאל: כל שבידו אומנות, למה הוא דומה? לכרם גדר, שאין בהמה וחיה נכנסין לתוכו, ואין עוברין ושביין נכנסין לתוכו, ואין רואין את מה שבתוכו. וכל שאין בידו אומנות, למה הוא דומה? לכרם פרוץ, שבהמה וחיה נכנסין לתוכו, ועוברין ושביין נכנסין לתוכו, ורואין את מה שבתוכו.

יש לציין שהמכילתא¹⁸ מוסיפה עוד חובה בחינוך הילד: "רבי אומר: אף ישוב מדינה".

חובת האפטרופוס בחינוך הנתונים להשגחתו

ולא על ההורים בלבד חלה חובת החינוך, אלא גם על האפטרופוס, וכפי שכותב הרב יחיאל מיכל עפשטיין (פולין, המאה הי"ט)¹⁹: "שעליו מוטל לחנכם במצות שהוא

¹³ הרב מ' הרשור, "עד כמה חובתו של האב בחינוך בנו?", תורה שבעל-פה כג (תשמ"ב), עמ' מח. עם זאת, חובת החינוך מוטלת גם על האם. ראה הרב א' בקשי-דורון, "אב ואם בחינוך הבנים", תורה שבעל-פה כג (תשמ"ב), עמ' סט; הרב א' בקשי-דורון "חייב האם בחינוך בנים", בנין אב, חלק א (ירושלים, תשמ"ב), עמ' רלב. לדיון בשאלה מי חייב בחובת החינוך, האב או האם או שניהם כאחת, ראה ש' גליק (הנזכר לעיל, בהערה 9), עמ' 90 ואילך.

¹⁴ עניין נגר, הנזכר לעיל, בהערה 12, עמ' 391.

¹⁵ קידושין כט ע"א.

¹⁶ קידושין ל ע"ב.

¹⁷ תוספתא (ליברמן), קידושין, א, יא.

¹⁸ מכילתא דר"י, מהדורת הורביץ-רבין, פרשת בא, פרשה יח, עמ' 73.

¹⁹ ערוך השולחן, חו"מ, רצ, ל. מובא באנציקלופדיה תלמודית, כרך טז, ערך "חנוך", בעמ' קסו.

⁷ מקורות לתולדות החינוך בישראל, בעריכת ש' אסף (הוצאת דביר, תל-אביב, תשי"ד). לסקירה קצרה, אך ממצה, ראה האנציקלופדיה העברית, כרך יז, ערך "חנוך", עמ' 675 ואילך.

⁸ ש"ד גויטיין, סדרי חינוך בימי הגאונים ובית הרמב"ם - מקורות חדשים מן הגניזה (ירושלים, תשכ"ב). וראה גם: נ' מוריס, תולדות החינוך של עם ישראל מימי קדם עד המאה השש-עשרה (ירושלים, תשל"ז); נ' רקובר, אוצר המשפט - מפתח ביבליוגרפי למשפט העברי, ערך "חינוך", כרך א (ירושלים, תשל"ה) עמ' 208, כרך ב (ירושלים, תשנ"א), עמ' 199, הביא רשימת מקורות העוסקים בחינוך ביהדות ובמשפט העברי; א"ש אדלר, אספקלריא - קובץ אנציקלופדיה לפרשנות ולמחשבת היהדות, כרך ז (ירושלים, תשמ"ו), עמ' 454 ואילך, ושם, בערך חינוך, ליקט מקורות רבים מן הספרות היהודית הקלסית.

⁹ ש' גליק, החינוך בראי החוק וההלכה, א (ירושלים, תשנ"ט).

¹⁰ וראה בעניין זה מ' ויגודה, "בין זכויות חברתיות לחובות חברתיות במשפט העברי", בתוך: זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות בישראל (י' רבין וי' שני עורכים, תל-אביב, תשס"ד) 233, בעמ' 234-239.

¹¹ זוהי תפיסה חד-צדדית של מושג הזכות, ולפיה יש לאדם רק אפשרות אחת, והיא מימוש הזכות.

¹² ביד"מ 1/81 נגר נ' נגר, פ"ד לח(1) 365, 393.

עומד במקום האב". לדעתו דברים אלה אינם צריכים לפנים, שכן "מי יחנכם אם לא האפטרופוס?".

הראשון לציון, הרב בן-ציון מ"ח עוזיאל²⁰, מסכם את חובות האפטרופוס, ואומר:

זאת היא יסודה ועיקרה של האפטרופסות בישראל שהיא מסורה לשופטי ישראל ובית דינו. ומאפטרופסות בית-דין זאת נמשכה אפטרופסות ההורים... ועליהם מוטלת החובה לדאוג על תקנת בניהם אחריהם בגופם ונפשם, חכמתם והשכלתם, וחינוכם במצוות ובדרך ארץ ויראת שמים.

אפטרופסי היתומים, בין שהם ממונים מצד אביהם או מצד בית-דין, מצווים בלימוד היתומים הקטנים תורה בבתי-הספר הציבוריים, לשכור להם מורים מיוחדים לכך, מעיזבון אביהם או סביהם, שחובה זאת מוטלת על ההורים ואפטרופסותם או אפטרופוס בית-דין אחריהם לקיימה בגופם וממונם, הלכך גובים מנכסיהם בחייהם ומחייבים את האפטרופוס להוציא מנכסי המוריש כל הדרוש לכך לפי יכולתו... חייבים לדאוג שהיתומים שתחת אפטרופסותם ילמדו גם דרך ארץ במדעים אלמנטריים בהווית העולם ובמעשה החשבון כדי שיהיו לכשיגדלו מכובדים בחברתם ויודעים לנהל משאם ומתנם בחשבון ובדעה והשכל²¹.

לעניין אכיפת חובת החינוך על ההורים כותב גליק²²:

כאשר הלימוד הוא מטרה בפני עצמה, כמו לימוד תורה לשמה, שהוא תכלית לעצמה, או לימוד לשם קיומו הפיזי של הילד בעתיד, כמו אומנות, החובה חלה על האב בלבד, ורק כלפי בנו, והיא ניתנת לכפייה באמצעות בית-דין. לימוד הבת דיני המצוות שהיא חייבת בהן (ובימנו אף לימוד תורה והשכלה כללית), גם הוא חובת האב, וניתן לכפותה עליו מכוח מצוות צדקה "להנהיג הבנות בדרך ישרה ולא יהיו מבוזות".

חובת הקהילה לממש את הזכות לחינוך

מעטים הם המקורות שאפשר ללמוד מהם בוודאות על חלוקת נטל מימון הוצאות החינוך בין הציבור להורים, כפי שהיה מקובל בימי המשנה והתלמוד. לרבי יהושע בן גמלא מיוחסת תקנה²³ המטילה חובה על הציבור להקים מערכת חינוך:

אמר רב יהודה אמר רב: ברם זכור אותו האיש לטוב, ויהושע בן גמלא שמו, שאלמלא הוא נשתכח תורה

מישראל. שבתחילה, מי שיש לו אב, מלמדו תורה. מי שאין לו אב, לא היה למד תורה... עד שבא יהושע בן גמלא ותיקן שיהיו מושיבין מלמדי תינוקות בכל מדינה ומדינה בכל עיר ועיר, ומכניסין אותו כבן שש כבן שבע (בבא בתרא כא ע"א).

לכאורה משעה שנתקנה תקנה זו לא היה מנוס מלהטיל את נטל האחזקה ומימון בתי הספר והמלמדים על הציבור²⁴. וכך סבור אמנם ר' מאיר הלוי אבולעפיה²⁵ (ספרד, המאה ה"ב-ה"ג):

אי דלא יהיבין להו אגרא מדיבורא, מאי שיהו מושיבין' [=שאם אין נותנים להם שכר משל הציבור, אזי מהו שיהו מושיבין' (שהוזכר בתקנה)]...? והכין עדיף, כי היכי דלילפו [= ועדיף כן, כדי שילמדו] בני עניים כבני עשירים.

כלומר, עדיף לממן את שכר המורים מן הקופה הציבורית, משום שכך ניתן להגשים את מטרתה הסוציאלית של התקנה, לפתוח את שערי בתי הספר לכול, בני עניים כבני עשירים.

וכך פסק גם הרב שניאור זלמן מלאדי (רוסיה הלבנה, המאה ה"ח)²⁶: "ושכר מלמדי תינוקות, תקנת חכמים היתה לפרוע מקופת הקהל בעד כל התינוקות שבעיר, בני העשירים והעניים יחד".

אמנם אחרים סבורים שהורי התלמידים הם שהיו חייבים לשלם שכר לימוד. אבל סביר להניח שהורה שהתקשה לשלם עבור חינוך בניו זכה להנחה, ואף לפטור, וההפרש הוטל על הציבור כולו ונגבה כמס או כצדקה לצורכי חינוך, כתקנת רבי יהושע בן גמלא, שיוכל ללמוד גם "מי שאין לו אב". וכפי שעולה מדברי רבי משה איסרליש (פולין, המאה ה"ט):

במקום שבני העיר מושיבין ביניהם מלמד תינוקות, ואין אביהן של תינוקות יכול לשכור לבניהם, ויצטרכו הקהל ליתן השכר - גובין לפי ממון [כלומר גובים מס פרוגרסיבי]²⁷.

גליק מוסיף ש"חובת הציבור למימון הוצאות מערכת החינוך המקומית לא היתה רק לשם שכירת מורים, שהוא צורך ראשוני למניעת הבערות, אלא היו מקומות שעל הציבור הוטל גם לממן לימוד להרחבת ידע ודעת לתלמידים מצטיינים"²⁸.

²⁴ שם, עמ' 203.

²⁵ בפירושו לתלמוד, יד רמ"ה, בבא בתרא כא ע"א, ד"ה ואמר רבא סך. כך משמע גם משו"ת הרמ"ה, סימן רמא, ושם הוסיף שהגבייה מן הציבור היא לפי ממון, כלומר מס פרוגרסיבי. לעניין זה ראה גם מ' ויגודה (הנזכר לעיל, הערה 10), בעמ' 290 ואילך.

²⁶ שולחן ערוך הרב, הלכות תלמוד תורה, פרק א, הלכה ג.

²⁷ הרמ"א, חושן משפט, סימן קסג, סעיף ג.

²⁸ גליק, שם, עמ' 222.

²⁰ הרב בצמ"ח עוזיאל, שערי עוזיאל (ירושלים תשנ"א), עמ' 8.

²¹ שם, עמ' קעג-קעד.

²² ש' גליק (הנזכר לעיל, בהערה 9), עמ' 134-135.

²³ וראה ביתר הרחבה, ש' גליק, שם, עמ' 170.

תשלום שכר הלימוד היה מדורג ברוב הקהילות, לפי הכנסת המשפחה או לפי מספר התלמידים בכל משפחה.

למעשה בתולדות ישראל הדרכים לגביית הכספים לאחזקת מערכת החינוך היו מגוונות. בקהילות אחדות הטילו מס על כל חברי הקהילה, לרבות מי שאין להם ילדים, לפי יכולתם הכלכלית, ובקהילות אחרות מומן החינוך מתרומות, איש איש לפי נדבת לבו.²⁹

הורים שפיגרו בתשלום שכר הלימוד היו צפויים לעיצומים, כמו עיכוב הספרים של ילדיהם³⁰ ואפילו סילוק בניהם מבית הספר.³¹

כאמור לעיל, קופת הקהילה שימשה לכיסוי הוצאות חינוך הבנים, לכל הפחות בשלב הראשון של החינוך שנקבע כחובה בקהילה. תמיכה מיוחדת ניתנה, כמעט בכל הקהילות, לבני עניים, שידם לא הייתה משגת לשלם את דמי החינוך.

זכות הבחירה בחינוך

נוסף על הדינים העוסקים בחובות ההורים בחינוך בניהם, יש בהלכה דינים שעניינם זכות ההורים לבחור את מסגרת הלימודים, ובייחוד זכות ההורים לבחור גם מסגרת חינוכית שאינה בעירם.³² ואלה דברי ש' גליק בעניין זה:³³

ניתן להסיק, כי יש להבחין בין חובת הציבור להקים בית-ספר במקום, לבין זכות ההורים כאנשים פרטיים לבחור לילדיהם את החינוך ההולם לילדם (מוליכין את הקטן ממלמד זה לאחר). כל עוד לא קיים בית-ספר במקום, יכולים בני העיר לכוף זה את זה לשכור מלמד כדי לקיים את תקנת יהושע בן גמלא³⁴... ובמקרה זה זכות הפרט נדחית עקב צורכי הכלל; ובוודאי אם קיימת סכנה בדרכים ניתן לכפות על כל ההורים שלא יוציאו את ילדיהם מבית-הספר. אבל אם קיים בית-ספר במקום ואין עוד חשש לביטול התקנה, רשאי כל הורה לממש את זכותו לבחור לילדיו את המסגרת החינוכית הטובה בסביבתו הקרובה ("אבל מבי כנישתא לבי כנישתא ממטינן"). ואם אין סכנה בדרכים, לדעת הרבה ראשונים זכאים ההורים אף לממש את זכותם ולשלוח את ילדיהם לבית-ספר בעיר אחרת (גם

²⁹ דרכים נוספות למימון מערכת החינוך היו: מתן פטור ממסי הקהילה למלמדים; צוואות של יחידים שנפטרו והקדישו את ממונם ללימוד תורה; תרומות של העולים לתורה. לכל אלו, ראה גליק, שם, עמ' 202 ואילך.

³⁰ בעת מחסור בספרים, היה מקובל שאם אין למלמד ספר, אבי הבן משאל לו ספר משלו, והוא היה מחזירו לו אחר סיום עבודתו כמלמד. אחת הסנקציות שנקטו נגד סרבני תשלום שכר לימוד, הייתה עיכוב ספרי התלמידים. ראה גליק, שם, עמ' 226-229.

³¹ להלכה זו, ראה גליק, שם, עמ' 229-226.

³² לדיון ממצה בסוגיה זו, ראה גליק, שם, עמ' 156 ואילך.

³³ גליק, שם, עמ' 170.

³⁴ שהוזכרה לעיל, ליד ציון הערה 23.

אם כתוצאה מכך ייסגרו כיתות בבית-הספר במקום). לדעת ר"מ פיינשטיין, כל הדיון לעיל הוא בזכותם של ההורים בחינוך ילדיהם הקטנים, בני שש ושבע, אבל בילדיהם הגדולים אין מניעה מלהעבירם, שהרי תקנת בן גמלא במקורה הייתה לילדים קטנים "כבן שש כבן שבע", ולאחר גיל זה רשאים ההורים לבחור את המוסד החינוכי הנראה להם. ברם עלינו להדגיש כי דעתו היא דעת מיעוט, ולא מצינו בדברי הראשונים והאחרונים המגבילים תקנה זו רק עד גיל שש-שבע.

ההורים היו רשאים להמשיך לשלוח את בניהם ללימוד גם אחר שסיימו את לימוד החובה הנדרש בקהילה, פעמים על חשבונם ופעמים בתמיכת הקהילה, ואף היו תלמידי חכמים שתורתם אומנותם, מעין השכלה גבוהה. השכלה גבוהה זו לא הקיפה את כלל האוכלוסייה והיא מומנה בדרך כלל באופן פרטי, לא כהסדר משפטי בלבד, אלא כחלק ממסורת יהודית רבת שנים, שהייתה לה חשיבות מפליגה בחיי התרבות ובשמירת גחלת התרבות היהודית.³⁵

סוף דבר

מקורות המשפט העברי עשירים בהיבטים שונים של הזכות לחינוך, וראוי שהעיסוק ביישום זכות זו במדינת ישראל ייעשה לא רק לאור "ערכיה הדמוקרטיות" אלא גם לאור "ערכיה היהודיים".

³⁵ הדים למסורת זו יש גם בימינו, בוויכוח הפוליטי-משפטי בדבר גיוס או אי-גיוס של בני הישיבות לשירות בצה"ל. ראה: בג"ץ 910/86 רסלר נ' שר הביטחון, פ"ד מב(2) 441, 504, שבו אומר השופט ברק: "שאלת משקלם של השיקולים, העומדים ביסוד דחיית שירותם של בחורי הישיבה, הינה שאלה קשה. עצם דחיית השירות של בחורי הישיבה הינו עניין השנוי במחלוקת בישראל. קיימים בו חילוקי דעות רציניים וכנים... יש הסוברים, כי אין משמעות לארץ ישראל ולמדינת ישראל בלי בנים לומדי תורה, הדבקים בכל לבם ובכל נפשם במשימתם בכל אורח חייהם... צה"ל שומר על הגוף והישיבות על הנפש. צה"ל מגן על היהודים והישיבות על היהדות... תלמידי הישיבות הם בגדר חלוצים מתנדבים המוותרים על יתרונות חומריים פרטיים ומקדישים את עצמם לערכים רוחניים שנשמת האומה תלויה בהם (הרב מ' נריה, בני הישיבות וגיוסם - גולין, תשכ"ח)". ושם, בעמ' 505: "עניין לנו בסוגייה, אשר אין בה הסכמה לאומית והנתונה למחלוקת חריפה. נראה, כי במדינת ישראל, שבה משתזרים הזרמים השונים של היהדות והיהודים, ובה נבנית חברה מודרנית על גבי היסטוריה ארוכת שנים, כל אחד מהשיקולים הנוגדים הינו לגיטימי, באופן ששר ביטחון סביר רשאי לקחתו בחשבון. החברה הישראלית היא חברה פלורליסטית, שיש בה דעות רבות ומגוונות באשר לנושאים ציבוריים וחברתיים שונים. שאלת דחיית שירותם של בחורי הישיבה היא אחת מאותן שאלות, יש הגורסים, כי המדינה לא תיכון בלעדית גיוסם. שאלת דחיית גיוסם, ויש הגורסים, כי המדינה לא תיכון בלעדית גיוסם. יש הרואים בדחיית גיוסם מעשה אציל, ויש הרואים בכך מעשה שפל. אין בסוגיה קונסנזוס חברתי". וראה בג"ץ 3267/97 רובינשטיין נ' שר הביטחון, פ"ד נב(5) 481.